

بررسی جایگاه حقوق معلولین در ایران

کبری شجاعیان

کارشناس ارشد حقوق خصوصی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نورآباد ممسنی

چکیده

در جهان امروزی آنچه آشکار و خودنمایی می‌کند وجود بیکاری و تلاش‌های انسان برای پیدا کردن کار است به طوری که در حال حاضر میلیون‌ها نفر در سراسر دنیا بیکار هستند و حقوق آن‌ها ضایع شده و متأسفانه باگذشت زمان بر تعداد آن افزوده می‌شود از جمله بیکاری تمام اقشار جامعه را دربر گرفته است که در این میان جامعه نسبت به حقوق معلولین (اشتغال و مسکن...) توجه چندانی ندارد و در مقایسه با افراد عادی برای آن‌ها تبعیض قائل شده‌اند شرایط افراد معلول مشهود است بسیاری از معلولین را به دلیل ارج نهادن بر مهارت‌ها و استعدادهایشان از سوی کارفرمایان با فرصت‌های شغلی کمتری روبه‌رو می‌شوند انسان‌های ناتوان و دارای معلولیت نه تنها حقوق انسانی‌شان نادیده گرفته شده است؛ بلکه منافع اقتصادی آن‌ها در صورت ارجاع به این افراد عاید خود آن‌ها و کشورشان می‌شود نیز به حساب نمی‌آید.

واژه‌های کلیدی: معلول، حقوق، جایگاه

مقدمه

معلولیت عنوانی است که ما برای هر کسی که ناتوان و ضعیف است به کار می‌بریم ناتوان از کارهای روزمره، ناتوان از سازش با هم‌وطنان، سؤالی که برای ما چالش آور است اینکه تا چه حد می‌توان یک انسان دارای معلولیت را درک کرد؟ تا چه حد می‌توان در زندگی حامی او بود؟ با روش توصیفی و تحلیلی به این سؤال در این مقاله می‌پردازیم. معلولیت عبارت از مجموعه عوامل، ذهنی جسمی و اجتماعی و یا ترکیبی از آنها که به نحوی در زندگی شخص سوءاثر دارد و مانع از ادامه زندگی وی به صورت طبیعی می‌گردد و غالباً به دلیل عدم امکان زندگی مستقل از نظر شخصی و اجتماعی نیازمند خدمات ویژه‌ای چه از بابت زندگی و چه از نظر اجتماعی می‌باشد (حسینی و صفری، ۱۳۸۷: ۲۶۷ - ۲۶۸).

از نظر حقوقی معلولیت به شرایط جسمی یا ذهنی اطلاق دارد که فرد را از فعالیت‌های معمول و روزانه باز می‌دارد و یا اینکه محدودیت و مشکلات جدی برای این گونه فعالیت‌ها ایجاد می‌کند واضح است که در معلولیت جسمی این فعالیت شامل کارکردهای جسمی و در معلولیت ذهنی شامل کارکردهای ذهنی است (قاری سید محمدی، ۱۳۸۷: ۱۹۰).

از دیدگاه نگارنده معلولیت به نوعی اختلال جسمی، ذهنی، فکری می‌باشد که فرد را در رسیدن به اهدافش در زندگی و داشتن آرامش روحی به گونه‌ای دچار تزلزل نموده است.

نگارنده معتقد است که معلولین از دیدگاه معنوی نزد خداوند متعال از ارزش والایی برخوردار می‌باشند که باید در جامعه انسانی هم ارزش بالایی داشته باشند و مورد حمایت و همدلی قرار گیرند؛ اما متأسفانه حقوق معلولین آن‌گونه که باید رعایت شود و مورد توجه قرار گیرد نیست معلولین حق اشتغال حق مسکن و... دارند؛ اما چه بسا معلولینی که دارای تحصیلات بالا و استعدادهای درخشان که به دلیل ضعف فیزیکی از رسیدن به اهداف جامانده‌اند. هدف ما در این مقاله بررسی جایگاه حقوق معلولین می‌باشد که از چند جهت مورد بحث قرار می‌گیرد.

به معانی چندین کلیدواژه در این مقاله می‌پردازیم:

معلول:

- ۱- فرهنگ معین بیمار، علیل، فرهنگ دهخدا: آنچه ابداً علت چیزی واقع شود.
- ۲- حقوق: فرهنگ معین جمع حق، راستی‌ها، تکالیف فرهنگ دهخدا: پاداش
- ۳- جایگاه: فرهنگ معین: قرارگاه، درجه دهخدا: منتشرشدن، جایگزین شدن

از اقسام حقوق اقتصادی و اجتماعی، بشر حق بر اشتغال است این حق از جنس حق مطالبه بوده و از تعهدات دولت‌ها می‌باشد بدین معنا که دولت‌ها می‌بایست فرصت‌های برابری را برای تمامی افراد جامعه در دستیابی به مشاغل ایجاد نمایند و چنان چه ایجاد فرصت برابر در بخش دولتی که به عنوان مصداقی از حق بر شغل شناخته می‌شود برای افراد فراهم گردد، در این صورت دولت از افراد طلب خدمت کرده و اصطلاحاً استخدام نموده است آنچه در این میان چالش برانگیز است، تضمین فرصت برابر برای همگان در دستیابی به مشاغل شایسته می‌باشد بند ۲ م ۲۱ اعلامیه جهانی حقوق بشر در این خصوص مقرر می‌دارد که «هر کس حق دارد با تساوی شرایط به مشاغل عمومی کشور خود نائل آید» (امامی، استوار سنگری، ۱۳۹۵: ۲۰۶). از جمله کسانی که در زمینه این مقاله کار کرده‌اند:

۱- خانم زهرا پروانه، زیور جلیلیان، مجید رستمی مقاله تحت عنوان مقایسه فرهنگ حمایت حقوقی قضایی از معلولین در ایران و کنوانسیون بین‌المللی

۲- خیر اله پروین و مسعود حسن‌آبادی مقاله‌ای تحت عنوان حق بر استخدام معلولین در دستگاه‌های اجرایی ایران با تأکیدی

بر بررسی موردی آرای هیئت عمومی دیوان عدالت اداری.

۳- ابراهیم موسی‌زاده، سعید کیخا مقاله تحت عنوان کرامت انسان در اسلام مبنای راهبرد حمایتی تبعیض مثبت در حقوق معلولان الگوی حکمرانی مطلوب اسلامی

جایگاه معلولین در سیره پیامبران: لَأَيُّومَ قِيَامِهِ بَيْنَ يَدَيْ الْمَلِكِ الْجَبَّارِ فَيَمَزَهُ مِنَ الْأَشْرَارِ وَجَعَلَهُ مِنَ الْآخِيَارِ.

رسول خدا فرمود هر که معلولی را در کارهایش کمک کند، خدا در کارش به او کمک دهد و در قیامت فرشته‌هایی روا دارد که او را در گذر از هراس‌ها کمک دهند و از خندق‌های آتش بگذرانند و از صراط او را سالم به بهشت رسانند و کسی که ناتوان در فهم و معرفت را کمک دهد و در برابر خصم باطل به او دلیلی آموزد، خدایش در سكرات مرگ بر شهادت به یگانگی خدا و اید که محمد (ص) و رسول او است کمک دهد و بر اقرار بدان چه بدین دو مربوط است و بر اعتقاد او تا این که از دنیا برون شود و به خدای عزوجل برگردد با بهترین کردار و خوش‌ترین حال، و در آن به روح و ریحان خوشامدش گویند و مژده‌اش دهند با این که پروردگارش از او خوشنود است و خشمی بر او ندارد، (الحیاء، همان. ص ۲۲).

نگارنده معتقد است که انسان موجودی است اجتماعی که برای ادامه‌دادن به حیات و رفع نیازهای خود نیازمند ارتباط متقابل و همنشینی با افراد جامعه است چه بسا معلولین گاه ممکن است در جوامع امروزی مورد حمایت و نگاه منطقی قرار نگیرند نگاه جامعه باید نگاهی یکسان به افراد عادی و معلول باشد که در گفتار از سوی جامعه همین‌طور می‌باشد؛ اما متأسفانه در عمل آن‌ها در جایگاه یکسانی قرار نمی‌گیرند و این باعث شده که روح و روان معلولین دچار اختلالاتی شود به‌گونه‌ای که روند زندگی برای آن‌ها با مشکل مواجه است جامعه ما معلولین را در جهت دستیابی به شغل و تشکیل خانواده تاحدی که نیاز آن را بر طرف نماید همکاری ننموده چه بسا معلولانی که از لحاظ روحی و روانی زندگی خود را با مشقت پشت سر می‌گذارند.

امام حسین علیه‌السلام، درباره امر به معروف و نهی از منکر خطاب به علمای مسلمانان... حق ضعیفان را ضایع کردید و نابینایان و ناشنوایان و معلولان را در شهرها به حال خود رها ساختید که هیچ به ایشان رحم نمی‌کند.

گسترش آگاهی عمومی در خصوص افراد دارای معلولیت، دولت اگر بخواهد می‌تواند با در اختیار داشتن دو ابزار مهم و مؤثر یعنی ابزار آموزش و رسانه به صورت هدفمند و حساب شده گام مهم در ارتقاء آگاهی‌های جمعی و ایجاد فرهنگ عمومی صحیح زمینه نحوه تعامل و برخورد با افراد دارای معلولیت بردارد. بی‌تردید برخی از مشکلات افراد دارای معلولیت در دانشگاه ناشی از ضعف نسبی آگاهی عمومی در رابطه با این گروه و چگونگی تعامل با آن است اگرچه می‌توان دولت را از این حیث که کار چندانی در حوزه افراد دارای معلولیت انجام نداده است مقصر دانست افراد دارای معلولیت نیز در این بی‌خبری عمومی سهم غیرقابل‌انکاری دارند آن چه که مسلم است این است که در این گروه نمی‌تواند و نباید منتظر باشد تا دولت به همه مسائل و مشکلات ایشان رسیدگی نماید در جایی که دولت نمی‌خواهد یا نمی‌تواند در این خصوص کاری انجام دهد آن‌ها موظف هستند خود دست‌به‌کار شوند باتوجه به این که بخشی از مشکلات موجود در دانشگاه ناشی از فقدان آگاهی کافی در خصوص این گروه از شهروندان است، آن که باید خواه به صورت فردی و خواه در قالب تشکل‌ها و انجمن‌های دانشجویی با زدودن غبار بی‌خبری و ابهام گامی در جهت افزایش آگاهی جامعه در خصوص افراد دارای معلولیت بردارد و از این طریق کمکی هر چند کوچک به خود و هم‌نوعان خود نمایند چه بسا این تلاش در میان مدت نقش مؤثری در اجبار دولت به انجام تکلیف خود در خصوص این ایفا کند و کمک‌های خیریه بیشتر به این مسیر هدایت گردد (سلطانی، ۱۳۹۷).

قانون جامعه حمایت از حقوق معلولان:

با دو ملاک جامعیت و محوری بودن موضوع حمایت از معلولان برای ارزیابی تأثیرگذاری و اهمیت یک قانون، قانون جامع

حمایت از حقوق معلولان مصوب ۱۳۸۳ مهم‌ترین قانون در زمینه حمایت از حقوق این اقلیت است. همچنان که برخی از پژوهشگران معتقدند: نقطه عطف قانون‌گذاری در جهت حمایت از اشتغال افراد دارای معلولیت و به تبع آن اشخاص نابینا و کم‌بینا جامع حمایت از حقوق معلولان است که می‌توان به‌عنوان بهترین نظام حمایتی از حقوق اشخاص دارای معلولیت مورد استناد قرارداد. این قانون در رابطه با استخدام معلولان تبعیض‌های مثبتی برقرار نموده که تحلیل آن‌ها و نسبت‌سنجی با قواعد مندرج در قانون مدیریت خدمات کشوری تکالیف دولت را مشخص می‌کنند. بررسی حق استخدام معلولان دارای تحصیلات عالی و متخصص ضروری است (طیبیان، ۱۳۹۰: ۸۴).

نگارنده معتقد است که دولت حتی در حوزه مهندسی در ساخت‌وساز ساختمانی مراجع اداری نهادها و دکوراسیون آنها دادگاه، بانک و... در زمینه حمل‌ونقل رفاه معلولین را چندانی مورد توجه قرار نداده است. دولت از طریق نهادهایی چون کمیته امداد امام خمینی، بهزیستی، امور خیریه، معلولین و اشخاص ناتوان را در جهت کمکی مالی در حد کم رو به متوسط حمایت نموده چه بسا می‌توانست آن‌ها را در زمینه‌های دیگر توجهی نماید که در رشد و تعالی آن نقش بسزایی داشته باشد؛ مثلاً معلولین تحصیل کرده جامعه ما چرا باید در خدمت‌رسانی به جامعه عقب بمانند مگر آنها نمی‌توانند کاری انجام دهند چطور توانسته‌اند در زمینه‌های علمی خودی نشان دهند معلولیت فقط ضعف جسمی نیست چه بسا معلولین فکری هستند که به‌گونه‌ای به جامعه آسیب رسانند و هرگز اعمال آنها دیده نشده؛ چون از لحاظ جسمی سالم بودند و به آنها جایگاه بخشیده شد این نگاه یک نگاه منطقی نیست.

پس از پیروزی انقلاب اسلامی سازمان بهزیستی کشور با ادغام سازمان‌های خیریه و حمایتی که در این بخش فعالیت می‌کردند آغاز به کار کرد. در تیرماه سال ۱۳۸۳ بر اساس قانون ساختار وزارت رفاه و تامین اجتماعی، سازمان بهزیستی کشور به همراه سازمان تامین اجتماعی و بیمه خدمات درمانی از وزارت بهداشت، درمان و آموزش، منفک و به زیر مجموعه وزارت تامین اجتماعی ملحق شد قانون حمایت از معلولان بیشترین تکلیف حمایتی را بر عهده این سازمان قرار می‌دهد و آن را تبدیل به مهم‌ترین سازمان حمایت از توان خواهان می‌کند. در میان وظایف و تکالیف بهزیستی در این قانون آن چه اهمیت فراوانی دارد نقش این سازمان در نمایندگی افراد معلول و اداره امور آنهاست. با توجه به مواد قانون حمایت از معلولان به این نتیجه می‌رسیم که دولت اهم وظایف و رعایت قوانین وضع شده در مورد معلولین را به عهده سازمان بهزیستی گذاشته است. در نهایت چنان چه مشاهده می‌شود حمایت‌هایی که قانون برای معلولان پیش بینی کرده است، از سوی دستگاه‌های اجرایی به اجرا در نمی‌آید، در این وضع موجود انواع و اقسام حمایت‌های قانونی نمی‌تواند مشکلی از معلولان حل کند معلولان به این نیاز دارند که به جای وعده‌های بی پایه در عمل از آنها حمایت شود (زارعی، ۱۳۹۵). معرفی معلولین به نهادهای استخدامی سازمان بهزیستی کشور می‌تواند معلولین واجد شرایط شناسایی شده توسط خود را به نهادها و ارگانهای دولتی معرفی نماید تا به‌عنوان نیروی کار از آن استفاده شود که در این جا نگارنده مقاله معتقد است امید حق برای معلولین در مسیر صحیح حرکت نکرده و به‌نوعی با تبعیض قرار دادن در میان آنها حششان پایمال گشته است. در بخش استخدامی اپراتورهای تلفن همراه تنها نیز است که معلول عزیز بتواند در خور برقراری ارتباط مناسب با دیگران صحبت کند (با اختر، ۱۳۲۸: ۸).

انواع معلولیت‌ها

۱- علل مادرزادی، مثل نقص عضو (بینایی، شنوایی و...) ۲- علل عارضی، مثل: تصادفات، حوادث ناشی از کار، بیماری‌های عفونی و مزمن و طولانی که منجر به نقص عضو می‌شوند (نوری، ۱۳۹۶: ۷۵).

از این رو معلولیت را می‌توان به چند دسته زیر تقسیم کرد:

- ۱- حواسی، مثل: بینایی، شنوایی و... ۲- احشایی، مثل: قلب، عروق، کلیه و... ۳- حرکتی، مثل: فلج، قطع اعضاء و... ۴- روانی، مثل مغزی، عضوی و... ۵- اجتماعی، مثل اعتیاد و...
معلولیت‌ها به دو نوع شدید و متوسط درجه‌بندی شده‌اند افراد دارای معلولیت شدید توان کار ندارند و اشتغال درمورد آنها بی‌معنا است و نیاز به تأمین اجتماعی دارند؛ اما افرادی که توان کار و شغل دارند با آموزش و مهارت‌آموزی و توان‌بخش شغلی یا توان‌بخشی حرفه‌ای آماده برای شغل و کار می‌شوند (نوری، ۱۳۹۶: ۷۶).
اشتغال: اشتغال فعالیتی دائمی است که به تولید کالا و خدمات منجر می‌شود و برای اجرای آن دستمزدی در نظر گرفته می‌شود به عبارت دیگر اشتغال ترکیب سه‌گانه دارد:
۱- بالنسبه دائمی و همیشگی است. ۲- به تولید کالا و خدمات می‌انجامد. ۳- دستمزدی برای آن منظور است (مثنوی، ۱۳۷۹: ۹).

اقدامات توانمندسازی معلولین در ایران:

- آموزش و ایجاد مهارت‌های شغلی به معلولین
- ایجاد زمینه‌های تأمین استقلال و خودکفایی معلولین محروم از فرصت‌های برابر اجتماعی و آسیب‌دیدگان اجتماعی
- تأمین حداقل زندگی برای افراد معلول که درآمد کافی ندارند
- فراهم‌سازی بیمه اجتماعی و درمانی معلولین تحت پوشش
- تشکیل گروه‌های خودیار افراد معلول و خانواده آن.
- ارائه خدمات پیش حرفه‌ای و حرفه‌ای در کارگاه‌های حمایتی تولیدی جهت افراد معلول
- فعالیت‌های هنری، مذهبی ورزش و اوقات فراغت برای معلولان
- کمک‌هزینه حمایت‌های رفاهی معلولان (تأمین هزینه تحصیلی، درمانی، ایاب‌وذهاب)
- پیگیری اجرای قوانین مرتبط با حقوق معلولان.
- پرداخت حق بیمه سهم کارفرما جهت افراد معلول (اسعدی خلیلی، نرجس. خاتون، زیرک. آبدار لو، علی. ۱۳۹۳)

توان‌بخشی:

توان‌بخشی نقش مهم و کلیدی در برگرداندن شخص به زندگی فردی و اجتماعی دارد. به نظر می‌رسد در کشور ما ارائه خدمات نیاز به حمایت بیشتر دولت دارد زیرا بخشی از این مراکز زیر نظر بهداشت و درمان می‌باشد و بخشی نیز تحت پوشش سازمان بهزیستی اداره می‌شود که سازمان بهزیستی هم نقش حمایتی به صورت پرداخت یارانه دارد و هم نقش نظارتی از نظر کمی و کیفی ارائه خدمات، بنابراین اختصاص یارانه به این مراکز به لحاظ مالی می‌تواند نقش مؤثری در پیشبرد اهداف آن‌ها داشته باشد. باتوجه به ارزیابی‌هایی که ما در چند مرکز توان‌بخشی از مددجویان به عمل آوردیم این مراکز تا اندازه‌ای می‌تواند نیاز مددجویان را برآورده سازد و خدماتی چون فیزیوتراپی کاردرمانی، گفتاردرمانی و... به مددجویان ارائه دهد، (پناهی، ۱۳۸۶: ۲۲)

(۲۵)

توان‌بخشی حرفه‌ای

توان‌بخشی حرفه‌ای یکی از چهار رکن اصلی در توان‌بخشی است و در اصل نقطه نهایی در این مجموعه فعالیت محسوب می‌گردد. بنا به قول یک متخصص موفقیت در عرضه توان‌بخشی در هر جامعه را می‌توان بر اساس موفقیت در توان‌بخشی حرفه‌ای آن ارزیابی نمود. زیرا آنچه موجب حضور فعال هر کس از جمله هر فرد مبتلا به نقص (معلول) در جامعه می‌شود

داشتن یک شغل مناسب و متناسب است. به خاطر داشته باشیم که هر کس در برخورد اول با شغلی که دارد معرفی می‌شود. این حق قانونی هر فرد معلول است که پس از مجموعه اقدامات توان پزشکی، آموزش‌های لازم جهت انطباق با وضعیت خود و جامعه خود و همگام با اقدامات توان‌بخشی اجتماعی؛ شغل مناسب و در خور خود را ابتدا آموخته و سپس به آن مشغول شود حرفه‌ای که برای افراد مبتلا به معلولیت در نظر گرفته می‌شود باید از یک سو متناسب با توانمندی‌ها و حتی المقدور علایق و انگیزه‌های شخصی وی و از سوی دیگر مبتنی بر رواج آن در بازار کار بوده و دارای مشروعیت باشد و ضمناً حتی‌الامکان منزلت شخصی و اجتماعی فرد معلول را نیز تأمین نموده علاوه بر همه اینها تا حد ممکن برای او درآمدزا باشد (للجم، ۱۳۹۴: ۶).

هدف اصلی توان‌بخشی شغلی عبارت از افزایش کارآیی و بازگرداندن هر چه بیشتر توانایی‌ها و به حداقل رساندن معلولان به استقلال فردی اقتصادی، اجتماعی در زندگی روزمره به بیان دیگر هدف توان‌بخشی شغلی معلولین عبارت انداز: ایجاد برنامه‌های مؤثر و کارآمد برای این که نیازهای شغلی معلولین را با توجه به خصوصیات آنان برآورده سازد، برگزاری دوره‌های آموزشی شغلی به منظور ایجاد افزایش مهارت‌های شغلی معلولین، ایجاد نگرش و عادت مطلوب نسبت به اشتغال در معلولین ارائه اطلاعات مناسب شغلی از طریق مراکز راهنمایی و مشاوره و همچنین برگزاری جلسات مشاوره برای معلولین که مشکلات شغلی در حین اشتغال دارند و تلاش در جهت رفع مشکلات آنان تلاش برای گسترش فرصت‌ها و امکانات اشتغال برای معلولین، کمک به معلولین برای کسب سلامت روانی و اعتماد به نفس آگاهانیدن مردم از این واقعیت که معلولین هم می‌توانند به طور موفقیت‌آمیز به اشتغال بپردازند. (للج، ۱۳۹۴: ۶).

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در اصل ۲۹، ضمن برشمردن برخی از حقوق اجتماعی افراد، دولت را مکلف به ارائه این خدمات از محل درآمدهای عمومی و درآمدهای حاصل از مشارکت مردم می‌نماید قانون جامع حمایت از حقوق معلولان در ماده ۵ به بیمه خدمات درمانی و بیمه مکمل درمانی معلولان به عنوان وظیفه سازمان بهزیستی توجه می‌نماید. بند الف ماده ۳ این قانون، نیز به پرداخت یارانه‌های آموزشی و فرهنگی معلولان می‌پردازد نحوه بازنشستگی معلولین در ماده واحدی (مصوب ۶۷/۹/۱) بیان شده است (علوی و رشید کابلی، ص ۱۲۹).

نتیجه‌گیری

در این مقاله برداشت نویسنده این است که با به کارگیری امکانات و نگاه منطقی و حق جو می‌توان مشکلات و دغدغه‌های افراد دارای معلولیت را به گونه‌ای حل کرد تا بتوان در روحیه آنان نقش بسزایی ایفا نمود شاید نتوان باری از آسیب روحی را برداشت اما می‌توان با اندیشه‌ای هدفمند در رشد و کمال آنها قدم گذاشت حمایت از حقوق افراد معلول و جایگاه بخشیدن آن از طریق وضع قوانین حمایتی منطبق با اهلیت و مسئولیت آنها در مقابل سوءاستفاده است. بررسی جایگاه حقوقی معلولین از جنبه‌های مختلف در کشور ایران حاکی از وجود نابرابری در برخورداری از شرایط زندگی مطلوب معلولان می‌باشد و نشان‌دهنده عدم کفایت قوانین و مقررات با رویکرد حق‌مدارانه در حمایت از معلولین است و این شرایط با اصل عدالت و انصاف که همه افراد جامعه را در برخورداری از حقوق، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی برابر می‌داند سازگار نیست لازم است تدابیر کلی و فراگیر بکار گرفته شود تا گذر از نگاه ترحم‌آمیز و دلسوزانه به رویکرد انسانی کرامت محسور و از منظر انسانی برابر اتفاق افتد و بتوان شاهد تحقق ظهور و بروز اجتماعی و حقوقی شایسته معلولان در جامعه بود.

منابع:

- ۱- حسینی، سید حسن. صفری، فاطمه. (۱۳۸۷). معلولیت طرد و فقر اجتماعی فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی (۳۰)، (۳۱) صص ۲۶۷ - ۲۶۸.
- ۲- قاری سید محمدی، سید محمد. (۱۳۸۷، بهار ۱۴) تحول گفتمان: حق‌ها و آزادی‌های معلولان در آئینه حقوق بشر معاصر. مجله پژوهش‌های حقوقی علمی، ترویجی (۱۳)، ص ۹۰.
- ۳- محمد و کوروش، استوار سنگری. (۱۴۵) کتاب حقوق اداری شامل مباحث اداری (۱ و ۲) چاپ ۲۰ تهران نشر میزان.
- ۴- الحیاء، ص ۲۲.
- ۵، سلطانی، معصومه. (۱۳۹۷). دانشجوی دکتری، سیاست‌گذاری عمومی دانشگاه تهران مشکلات افراد معلول در دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی.
- ۶- طبیبان شهره (۱۳۹۰). کتاب حقوق اشخاص کم‌بینا و نابینا در اسناد بین‌المللی حقوق بشری و قوانین موضوعه ایران پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه علامه طباطبایی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی
- ۷- زارعی، سارا. (۱۳۹۵). پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق عمومی، دانشگاه آزاد وا حد مرودشت.
- ۸- باختر سر احمد. (۱۳۸۸). حقوق معلولان در قوانین ایران. تهران. انتشارات جنگل ص ۱۵.
- ۹- نوری، محمد. (۱۳۹۷). کتاب آسیب‌شناسی اشتغال معلولین ایران. دفتر فرهنگ معلولی چاپ اول.
- ۱۰- مثنوی، عطاالله. (۱۳۷۹). خلاصه طرح پژوهشی بررسی زمینه اشتغال معلولین منبع کار و جامعه. شماره قم، انتشارات توانمندان زمستان ۹۶ ۲۷ اسفند و بهمن ۱۹۷۹ صص ۵ - ۱۲.
- ۱۱- اسعدی خلیلی، نرجس. خاتون، زیرک. آبدار لو، علی. (۱۳۹۳). مطالعه تطبیقی توانمندسازی معلولین در ایران و سایر کشورهای جهانی وزارت تعاون. کار و رفاه اجتماعی، مرکز آمار و اطلاعات راهبردی، فصلنامه گزیده کی آماری، چاپ اول، شماره بیستم، صص ۷۴ - ۸۱.
- ۱۲- پناهی، منصور. (۱۳۹۶). کتاب راهی به سوی اشتغال سریع، چاپ اول، تهران، نشر سازمان بهزیستی کشور.
- ۱۳- للج، رفیه. (۱۳۹۴). در نقش توان‌بخشی و کارآفرینی مبتنی بر جامعه در اشتغال معلومات کنفرانس بین‌المللی انسان - معماری - عمران و شهر تبریز مرکز مطالعات راهبردی معماری و شهرسازی.
- ۱۴- همان.
- ۱۵- علوی، سید امین. الله رشید، کابلی. مجید، اشتغال. (۱۳۸۱). معلولین، تهران مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.